

آشنایی با طریق شیخ طوسی و نقش کاربردی آن

ابوطالب علی نژاد^۱

چکیده

فهرست نجاشی و فهرست شیخ طوسی از گنجینه‌های گران‌بهایی است که اطلاعات ذی‌قیمتی از اصول و مصنّفات شیعه و مکتوبات حدیثی آن‌ها در اختیار ما قرار می‌دهد. روش رایج و متداول در میان محدثان در نقل از این‌گونه متون، تنها اتصال اسناد خود به سلسله روایت این آثار است. بدان جهت نجاشی و شیخ طوسی، طرق و اسناد خود را به کتب و آثار راویان نقل نمودند. آشنایی با این طرق و اسناد، فواید علمی متعددی را در پی دارد، در این میان آشنایی با طرق شیخ طوسی در *الفهرست* از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا شیخ طوسی برخلاف نجاشی دارای دو اثر حدیثی ماندگار و مهم؛ یعنی، *تهذیب الاحکام* و *الاستبصار فیما اختلف من الاخبار* است.

شیخ طوسی در این دو کتاب حدیثی، جهت اختصار به حذف اوایل سند پرداخته و واسطه‌ها را تحت ضابطه‌ی خاصی در مشیخه ذکر نموده است که در اصطلاح از آن به طریق تعبیر می‌شود. در مشیخه با دو مشکل مواجه هستیم، یکی ضعف طریق در بعض موارد و دیگری عدم ذکر طریق در بعض راویان و این هر دو موجب ضعف سندی حدیث می‌شود، برای برون‌رفت از این مشکل و راه علاج آن، با استفاده از اسناد و طرق شیخ در *الفهرست* - با ضوابطی - می‌توانیم به تصحیح آن دسته از روایات تهذیب و استبصار که دارای اسناد ضعیف هستند و یا طریقی برای آن‌ها در مشیخه ذکر نشده است، پردازیم. این مقاله درصدد تبیین این مسأله است که چگونه می‌توانیم با استفاده از طریق شیخ در *الفهرست* به تصحیح اسناد و طرق روایات تهذیب و *استبصار* پردازیم.

کلیدواژه‌ها: طریق، سند، مشیخه، تعویض سند، طوسی، تهذیب الاحکام، الاستبصار، *الفهرست*.

۱. مدرس مرکز تخصصی علوم حدیث و استادیار مرکز تخصصی تفسیر.

مقدمه

بدون تردید شیخ طوسی یکی از بزرگ‌ترین شخصیت‌های علمی است و چه بسا در میان دانشمندان بزرگ جهان تشیع مقام او را حایز است؛ یعنی، پس از مقام ائمه‌السلام شیخ طوسی مقام و مرتبه‌ی مخصوص به خود دارد. علامه حلی در وصف ایشان نوشته است:

«شیخ الامامیة و وجههم و رئیس الطائفة؛ جلیل القدر؛ عظیم المنزلة؛ ثقة؛ عین؛ صدوق؛ عارف بالاخبار و الرجال و الفقه و الاصول و الکلام و الادب؛ صنف فی کل فنون الاسلام.»^۱

علامه بحرالعلوم در معرفی وی می‌نویسد:

«شیخ الطائفة المحقة و رافع اعلام الشريعة الحقة؛ امام الفرقة بعد الائمة المعصومین علیه السلام عماد الشيعة الامامية فی کل ما يتعلق بالمذهب و الدین؛ محقق الاصول و الفروع و مهذب المعقول و المسموع؛ شیخ الطائفة علی الاطلاق.»^۲

علامه آقابزرگ تهرانی نوشته است:

«بدیهی است که مقام و مرتبه والا و مایه‌ی علمی سرشار شیخ بی‌نیاز از هرگونه تعریف و توصیف است، نویسنده هرچند خود را به زحمت آفکند، یارای درک بیان و شرح منزلت علمی و عملی او را ندارد. علما و شرح حال‌نگارها هرچند در تذکرهايشان با عبارات مدح‌آمیز و تحسین‌انگیز به توصیف کمالات وی پرداخته‌اند؛ نتوانسته‌اند حق عظمت و مقام شامخش را ادا کنند و هرکس در تاریخ و کتب شیعه غور کند و در تألیفات گوناگون علمی شیخ دقت نظر مبذول دارد، در می‌یابد که وی از بزرگ‌ترین علمای دین و پیشوای مجتهدان اسلام و پیش‌آهنگ بنیان‌گذاران جوامع علمی و سرآمد فقیهان شیعه دوازده امامی است.»^۳

از امتیاز بزرگ شیخ طوسی این است که در کنار تعلیم و تدریس و تربیت و پرورش صدها فقیه، مجتهد و صاحب نظر به تألیف و تصنیف نیز اهتمام ویژه‌ای داشت و آثار بسیار سودمند و ماندگار در عرصه‌های مختلف مانند فقه، اصول، کلام، ادعیه، حدیث و رجال از خود به

۱. الخلاصة (رجال علامه حلی)، ص ۷۲.

۲. الفوائد الرجالية (رجال سید بحرالعلوم)، ج ۳، ص ۲۲۷.

۳. التبیان فی تفسیر القرآن، شیخ طوسی، ج ۱ (مقدمه).

یادگار گذاشته است و می‌توان گفت سهم شیخ طوسی در علوم اسلامی از همه‌ی دانشمندان شیعه بیشتر است؛ زیرا شیعه چهار مرجع حدیثی^۱ و چهار مرجع رجالی^۲ دارد و سهم شیخ طوسی از این هشت مرجع درست پنج برابر هر شخص دیگری است؛ زیرا دو اصل حدیثی و سه اصل رجالی تألیف شیخ طوسی است؛ یعنی، از هشت اصل معتبر علمی شیعه، شیخ طوسی به تنهایی پنج اصل را نگاشته است. اجازات، طرق و اسناد شیخ طوسی نیز از جایگاه علمی بالایی برخوردار بوده و مورد توجه فقیهان و محدثان قرار گرفته است. استاد فقیه "عبدالعزیز طباطبایی" در این زمینه می‌نویسد:

«در رشته‌ی اجازات، دانشمندان و سلسله اسناد محدثان شیعه همه به شیخ طوسی منتهی می‌شود و به دور نام او می‌چرخد.»

اجازات را که بررسی می‌کنیم، می‌بینیم هر دانشمندی و هر محدثی که اجازه‌ای برای کسی نوشته، اجازات و روایات و اسانید خود را مختصر یا مفصل تا به شیخ طوسی می‌رساند، بزرگان علما همه به این معنی تصریح دارند. سبب این‌که شیخ طوسی مدار اسناد و اجازات و محور طرق و روایات قرار گرفته است، معلول چند عامل است:

۱. شخصیت علمی و موقیعت اجتماعی شیخ طوسی؛

۲. تألیف دو کتاب از کتب اربعه‌ی حدیثی؛

۳. تأخر شیخ طوسی از شیخ کلینی و شیخ صدوق؛ (تمام اسناد و اجازات محدثانی که از مشایخشان شروع می‌شود و به بالا می‌رود، ابتدا به شیخ طوسی می‌رسد، طرق و اسانید شیخ هم به کلینی و صدوق معلوم است و لذا اگر اجازات و اسناد خود را تا به شیخ طوسی برسانند، کافی است؛ زیرا از شیخ به بعد واضح و روشن است.)

۴. تألیف سه کتاب از چهار کتاب اصلی رجال شیعه؛^۳ به‌ویژه کتاب الفهرست که طرق و اسانید مصنفات و اصول شیعه و روات حدیث و اصحاب ائمه علیهم‌السلام در آن ضبط و مشخص است.

۱. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی؛ من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق؛ تهذیب الاحکام، شیخ طوسی؛ الاستبصار فیما اختلف من الاخبار از همین مؤلف.

۲. اختیار معرفة الرجال، محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی با تلخیص شیخ طوسی؛ فهرست نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد نجاشی؛ فهرست شیخ طوسی، رجال شیخ طوسی.

۳. یادآوری: رجال کشی، تألیف محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی است که شیخ طوسی با عنوان (اختیار معرفة الرجال) به تلخیص و تهذیب آن پرداخته است و آنچه امروز در دسترس است، همین کتاب است، چون اصل رجال کشی به دست ما

۵. افزودن دو مشیخه بر کتاب تهذیب و استبصار که در آن، طرق و اسانید احادیث و مصنفات و اصول و کتاب‌های شیعه به طور کامل روشن و مشخص می‌گردد. مجموع این پنج‌وجه که ذکر شد، سبب شده که شیخ الطائفة مرکز اسناد و محور روایات و مجمع اجازات شود.^۱ بر این اساس، طرق و اسناد شیخ طوسی از اعتبار و جایگاه علمی بالایی برخوردار است و دارای نقش کاربردی بسیار ارزشمندی می‌باشد.

تعریف طریق

طریق، در اصطلاح دانش رجال عبارت است از: «الوسائط المتصلة بين الراوى و المروى عنه و يعبر عنه بالسند»؛^۲ یعنی، واسطه‌هایی که اتصال بین راوی و فرد مروی عنه را برقرار می‌کند و از آن به سند نیز تعبیر می‌شود.

گونه‌های طریق

اسناد و طرق، برای احادیث، کتب و اصول به‌کار می‌روند، بر این اساس، استفاده از اصطلاح طریق حدیث، طریق کتاب و طریق اصل در میان رجالیون و محدثان رایج است. **طریق حدیث:** مانند آنچه در مشیخه‌ی شیخ صدوق و مشیخه‌ی شیخ طوسی ملاحظه می‌شود که به طریق شیخ صدوق و طریق شیخ طوسی معروف است. **طریق اصل یا کتاب:** مانند آنچه در فهرست نجاشی و فهرست شیخ طوسی مشهود است.

حالات طریق

تمام ویژگی‌ها و حالت‌های مختلف موجود در اسناد به روایات، در اسناد به اصول و کتاب‌ها نیز وجود دارد، به این معنی:
الف) همان‌گونه که سند حدیث اعتبار حدیث را معین می‌کند، طریق به کتاب و اصل نیز حدیث اعتبار آن‌ها را مشخص می‌سازد.^۱ به عبارت دیگر: همان‌گونه که صحیح سند حدیث موجب

نرسیده و ما هیچ اطلاعی از آن نداریم؛ بدان جهت رجال کثیری موجود را از آثار شیخ طوسی به حساب آوردیم. (جهت توضیح بیشتر ر.ک: دانش رجال، ج ۲ از نویسنده.)

۱. ر.ک: میراث اسلامی ایران، دفتر دوم، ص ۳۷۷ و ۳۷۸. (با تلخیص و تصرف)

۲. مشیخه النجاشی، ص ۸۷.

اعتبار و صحت حدیث می‌شود، صحت طریق به اصل و کتاب نیز موجب اعتبار اصل و کتاب می‌شود؛ چنان‌که ضعف سند حدیث موجب ضعف حدیث می‌شود، ضعف طریق به اصل و کتاب نیز موجب بی‌اعتباری اصل و کتاب می‌شود.

ب) شیوه‌های مختلف تحمل و نقل حدیث دقیقاً درباره‌ی کتاب‌ها نیز به‌کار گرفته شده‌اند؛ زیرا اصحاب حدیث به خاطر حفظ اصول و کتاب‌ها از تحریف و تلف، محتوای آن‌ها را به شیوه‌های گوناگون و قابل اعتماد فرا گرفته و به دیگران انتقال می‌داده‌اند.

ج) چنان‌که سند حدیث با مشکلاتی مانند ارسال، سقط (افتادگی) و تصحیف مواجه است، در طریق به اصل و کتاب نیز چنین اتّفاقی می‌افتد.

د) صحت طریق دلیل بر وثاقت ذی‌الطریق نیست؛ چنان‌که ضعف طریق دلیل بر ضعف ذی‌الطریق نیست؛ به‌عنوان مثال، اگر طریق شیخ طوسی یا شیخ صدوق به محمد بن سنان صحیح بود، نمی‌تواند دلیل بر وثاقت محمد بن سنان باشد؛ چنان‌که اگر طریق این دو بزرگوار به زراره ضعیف بود، دلیل بر ضعیف بودن زراره نیست. علامه تستری با اشاره به این نکته می‌نویسد: «فان الطريق غیر ذی‌الطریق فکم ثقة طریقہ ضعیف و کم ضعیف طریقہ صحیح»^۲

طریق شیخ در «الفهرست»

یکی از انگیزه‌های "شیخ طوسی" در تألیف کتاب *الفهرست* یادآوری آثار علمی راویان و اصحاب ائمه علیهم‌السلام و معرفی تصنیفات شیعه بوده است.

وی در مقدمه کتاب می‌نویسد:

«گروهی از اصحاب ما از بزرگان امامیه که صاحب تصنیف و تألیف بودند، به فهرست‌نگاری و ثبت تألیفات و آثار علمی پیشینیان برآمدند؛ ولی کار جامع و کاملی در این زمینه انجام نگرفته است و نیافتم کسی را که به صورت مستوفی به جمع‌آوری و فهرست نمودن مصنفات و اصول اصحاب ائمه علیهم‌السلام پرداخته باشد؛ مگر آنچه را که احمد بن حسین بن عبیدالله (معروف به ابن‌غضائری) انجام داده است؛ زیرا ایشان با نوشتن دو کتاب که در یکی به معرفی مصنفات

۱. یادآوری: این موضوع مورد قبول همگان نیست؛ بلکه بعضی‌ها با کلیت آن مخالف هستند؛ ولی از باب قضیه‌ی موجه جزئیة محلّ اتّفاق است.

۲. قاموس الرجال، ج ۱، ص ۱۹۰، رقم ۱۱۰.

اصحاب امامیه پرداخته است و در دیگری به اصول آنان؛ به خوبی توانسته است، حق مطلب را ادا نماید؛ ولیکن این دو کتاب قبل از آنکه به وسیلهی اصحاب ما (علمای امامیه) استنساخ گردد و نسخه برداری شود، به دست بعضی از وراث او از بین رفته و تلف شده اند؛ بدان جهت وظیفهی خویش دانستم تا کتابی تألیف بنمایم و در آن به معرفی و شناسایی اصول و مصنفات اصحاب ائمه علیهم السلام و علمای امامیه بپردازم و هیچ گاه مدعی نیستم که به همه ی اصول و مصنفات اصحاب دست یافته ام و آن ها را استیفا نمودم؛ زیرا تصنیفات اصحاب و اصول آنان به جهت پراکندگی در شهرها و سرزمین های دور، قابل گردآوری نیستند؛ هر چند که تمام کوشش خود را برای دستیابی به آن ها به کار می گیرم و آن را تا حدّ توان و وسع خود پیگیری می نمایم.^۱

بدان جهت در ترجمه ی هر فردی با تعبیر «له اصل؛ له کتاب؛ له نسخه و له نوادر» به تألیفات وی اشاره نموده است و در مجموع بیش از نهصد نفر از مصنفان و اصل نویسان و بیش از دو هزار کتاب از اصول و مصنفات شیعه را در الفهرست نام برده است.^۲ «شیخ طوسی» بر اساس ضوابط فهرست نگاری، در معرفی اصول و مصنفات راویان و اصحاب ائمه علیهم السلام اسناد و طرق خود را به مؤلفان و تألیفاتشان ذکر کرده است، از باب نمونه در ترجمه ابان بن عثمان می نویسد:

۱۲

«له اصل؛ اخبرنا به عدّة من اصحابنا عن ابي المفضل محمد بن عبدالله الشيباني عن ابي جعفر محمد بن جعفر بن بطة عن احمد بن محمد بن عيسى عن محسن بن احمد عن ابان.»

و در ترجمه ی احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی می نویسد:

«و صنف كتباً منها: كتاب التوحيد؛ كتاب فضل النبي صلى الله عليه وسلم؛ كتاب المتعه؛ كتاب النوادر؛ كتاب الناسخ و المنسوخ. اخبرنا بجميع كتبه و رواياته؛ عدّة من اصحابنا منهم: الحسين بن عبيدالله و ابن ابي جید عن العطار عن ابيه و سعد بن عبدالله عنه.»

۱. الفهرست، ص ۴.

۲. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۲۱۲؛ دانش رجال، ج ۲، ص ۱۳۷.

و اخبرنا عدّة من اصحابنا عن احمد بن محمد بن الحسن بن الوليد عن ابيه عن

محمد بن الحسن الصفّار و سعد جميعاً عن احمد بن محمد بن عيسى.»

چنان‌که ملاحظه گردید شیخ طوسی بعد از یادآوری آثار و تألیفات راوی، طریق خود را به آن آثار و کتاب‌ها ذکر کرده است. مهم‌ترین فایده‌ی ذکر طریق در این نوع کتاب‌ها اثبات انتساب اصول و کتاب‌ها به نویسندگان آن‌ها بوده است.

طریق شیخ در «تهذیب» و «استبصار»

کتاب تهذیب الاحکام و الاستبصار فیما اختلف من الاخبار دو اثر مهم حدیثی شیخ طوسی است که از جمله کتب اربعه‌ی حدیثی شیعه محسوب می‌گردد و در میان فقها و محدثان از اعتبار بالایی برخوردار است.

روش محدثان بر این بوده است که احادیث را با سند نقل می‌نمودند، چون یکی از طرق رایج در تشخیص اعتبار و عدم اعتبار حدیث و پی‌بردن به صحّت و سقم آن، تحلیل و ارزیابی سند آن است؛ بدان جهت تأکید فراوانی بر نقل حدیث با سند شده است؛ به عنوان مثال پیامبر اکرم ﷺ فرموده است: «حدیث را با سند بنویسید؛ پس اگر بر حق بود، شما در اجر آن شریک هستید و اگر باطل (دروغ) بود، گناهِش به گردن گوینده‌اش است (و شما گناه‌کار نیستید).» نظیر همین تأکید از دیگر معصومان هم‌چون امام علی و امام باقر علیهما السلام نیز وارد شده است.^۲

بر این اساس، شیوه‌ی شیخ طوسی در این دو کتاب بر نقل حدیث با سند بوده است؛ ولیکن جهت اختصار به تلخیص اسناد پرداخت، به این صورت که روایات را با سند کامل نقل نکرده است؛ بلکه اوایل بسیاری از اسانید را حذف کرده و سند را به صورت معلق^۳ از صاحبان کتب شروع می‌کند.

در اوّل مشیخه‌ی تهذیب الاحکام می‌نویسد:

«و اقتصرنا من ایراد الخیر علی الابتداء بذكر المصنّف الذی أخذنا من کتابه او من

صاحب الاصل الذی أخذنا الحدیث من اصله.»

۱. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۹۸.

۲. الکافی، ج ۱، ص ۴۲، ح ۷؛ جامع احادیث الشیعه، ج ۱، ص ۱۲۸، ح ۱۰۴.

۳. حدیث معلق به حدیثی گفته می‌شود که از اوّل سند آن یک راوی یا بیشتر حذف شده باشد. (شهید ثانی می‌نویسد: و

هو ما حذف من مبدا اسناده، واحد او اکثر، الرعاية، ص ۱۰۱).

در نقل حدیث تنها به ذکر مؤلف اصل و کتاب بسنده کردیم و حدیث را با نام وی آغاز کردیم. و در اول مشیخه‌ی استبصار نوشته است:

«و كنت سلكت في اول الكتاب ايراد الاحاديث باسانيدها و على ذلك اعتمدت في الجزء الاول و الثاني ثم اختصرت في الجزء الثالث و عولت على الابتداء بذكر الراوي الذي أخذت الحديث من كتابه او اصله.»

در اول کتاب حدیث را با سند کامل نقل می‌کردیم و این روش را در جزء اول و دوم ادامه دادیم؛ ولی از جزء سوم به بعد به تلخیص سند پرداخته و تنها به نام راوی که حدیث را از کتاب و اصل وی گرفتیم، اکتفا کردیم. برای رفع این تعلیق بابی را در آخر کتاب تحت عنوان المشیخه باز نموده است و طریق خود را به صاحبان اصول و کتبی که از آن‌ها استفاده کرده و نقل حدیث نموده مشخص و واسطه‌های حذف شده را معین کرده است. این مجموعه که در واقع بیانگر طرق شیخ به منابع مورد استفاده اوست؛ مشیخه نام دارد. در مقدمه‌ی مشیخه تهذیب الاحکام نوشته است:

«و الآن فحيث وفق الله تعالى للفراغ من هذا الكتاب؛ نحن نذكر الطرق التي بها نتوصل الى رواية هذه الاصول و المصنّفات و نحن نذكر على غاية ما يمكن من الاختصار؛ ليخرج الاخبار عن حدّ المراسيل و يلحق بباب المسندات.»^۱ و الان که خداوند متعال مرا موفق به اتمام کتاب نمود و آن را به پایان رساندم، طرق و اسانید خود را به اصول و مصنّفاتی که احادیث را از آن‌ها نقل نمودم، در نهایت اختصار ذکر می‌نمایم تا از ارسال خارج گردد و به احادیث مسند ملحق گردد و در آخر مشیخه می‌نویسد: «و قد اوردت جملة من الطرق الى هذه المصنّفات و الاصول و لتفصيل ذلك شرح يطول و هو مذكور في الفهارس المصنّفة في هذا الباب للشيوخ رحمهم الله و من اراده أخذه من هناك ان شاء الله و قد ذكرناه نحن مستوفى في كتاب فهرست الشيعة.»

یعنی، در این جا، بخشی از طرق و اسناد به این مصنّفات و اصول را آورد و تفصیل آن‌ها که شرح طولانی را می‌طلبد، در کتاب‌های فهرست ذکر شده است و ما نیز شرح و تفصیل این

۱. تهذیب الاحکام، ج ۱۰، ص ۴.

اسناد و طرق را به طور کامل در کتاب فهرست الشیعه آورده‌ایم.^۱ نیز در آخر کتاب استبصار نوشته است:

«علی ان اورد عند الفراغ من الکتاب جملة من الاسانید التي يتوصل بها الی هذه
الکتب و الاصول و قد اوردت جملا من الطرق الی هذه المصنّفات و الاصول و
لتفصیل ذالک شرح يطول و هو مذکور فی فهارس الشیوخ. فمن اراد وقف علیه
من هناک.»^۲

الآن که از نوشتن کتاب فارغ شدم و آن را به پایان رساندم، طرق و اسانید خود را به اصول و مصنّفات اصحاب که روایات را از آن‌ها نقل کردم، ذکر می‌نمایم و تنها بخشی از اسناد و طرق به این مصنّفات و اصول را آوردم و تفصیل آن‌که شرح طولانی می‌طلبد، در فهرست‌های شیوخ و اساتید ذکر شده است، علاقه‌مندان می‌توانند تفصیل اسناد را در آن‌جا بیابند؛ بنابراین، کتاب فهرست و مشیخه هر دو مشتمل بر طرق شیخ طوسی به صاحبان اصول و کتب هستند، با این تفاوت که تنها برخی از طرق خود را در مشیخه‌ی تهذیب و استبصار معرفی کرده و تفصیل آن را به کتاب الفهرست ارجاع داده است.

تعویض سند

۱۵ بحثی که در این‌جا مطرح شده این است: آیا می‌توان اسناد مختلف شیخ طوسی به یک راوی را که در این کتاب‌ها (تهذیب، استبصار، الفهرست) آمده است، با یکدیگر تعویض نمود و سندی را جایگزین سند دیگر کرد؟

گفتنی است که هدف از این تعویض و جایگزینی؛ جایگزین کردن اسناد معتبر به جای اسناد ضعیف و در نتیجه تصحیح روایات تهذیب و استبصار است. شهید سید محمدباقر صدر در تعریف تعویض سند می‌نویسد:

«دخل و تصرف در سندی که نکته‌ی ضعیفی در آن هست و تبدیل آن به سندی دیگر را تعویض گویند؛ خواه این ضعف در اوّل سند باشد یا به قسمت دوم آن برگردد یا به اعتبار ضعف تمام سند باشد.»^۳

۱. همان، ص ۸۸.

۲. الاستبصار، شیخ طوسی، ج ۴، ص ۳۴۲.

۳. مباحث الاصول، ج ۳، ص ۲۳۸.

بر اهل تحقیق پوشیده نیست که این بحث (تعویض سند معتبر به جای سند ضعیف) بر مبنای لزوم نقد اسناد و طرق تهذیب و استبصار مبتنی است؛ ولی بر مبنای عدم لزوم نقد اسناد کتب اربعه، چه به جهت صحّت یا اعتبار تمام احادیث آنها چنانکه اخباری‌ها عقیده دارند و چه به جهت تیمنی بودن اسناد و طرق مشیخه به خاطر شهرت کتاب‌ها و مصادر شیخ طوسی چنانکه بعضی از بزرگان از جمله آیت‌الله بروجردی عقیده دارد، این بحث دیگر جای طرح ندارد؛ زیرا بر این مبنا ضعف و قوت اسناد، در ارزیابی روایات نقشی ندارد.

صور تعویض

برای تعویض سند می‌توان وجوه و صور گوناگونی را فرض کرد؛ از جمله:

الف) تعویض سند تهذیبین با سند فهرست؛

ب) تعویض سند شیخ طوسی با سند نجاشی؛

ج) تعویض سند شیخ طوسی با سند شیخ صدوق.^۱

در این نوشته تنها به توضیح و تفسیر صورت اول پرداخته می‌شود و تبیین صورت دوم و سوم را به فرصت دیگر موکول می‌نماییم.

تصحیح اسناد روایات تهذیبین به کمک اسناد فهرست^۲

شناخت اسناد و طرق "شیخ طوسی" به کتب و اصول در الفهرست نقش کاربردی فراوانی در تصحیح و اعتبار بخشی احادیث تهذیب و استبصار دارد که در ادامه به آنها اشاره می‌شود. ۱. مواردی وجود دارد که طریق شیخ در مشیخه ضعیف؛ ولی در فهرست صحیح است، از نمونه‌های آن طریق شیخ به ابن ابی عمیر است که به بررسی آن می‌پردازیم.

الف) طریق شیخ به ابن ابی عمیر در مشیخه

ابن ابی عمیر از راویان معروفی است که روایات بسیاری از وی در کتب اربعه‌ی حدیثی نقل شده است.

نام این راوی حدود ۲۱۹۴ مرتبه در اسناد روایات تهذیب و حدود ۹۰۷ مرتبه در اسناد روایات استبصار تکرار شده است، در نتیجه شیخ طوسی با سند خود، احادیث فراوانی را از

۱. رک: القضاء فی فقه الاسلامی، ص ۵۲ - ۶۵.

۲. برای اطلاع بیشتر و تفصیل بحث رک: اصول علم الرجال، ج ۱، ص ۱۶۲؛ بازشناسی منابع اصلی، رجال شیعه، ص ۲۳۳؛ دانش رجال، ج ۱، ص ۲۲۳؛ مباحث الاصول، ج ۳، ص ۲۳۸ - ۲۶۱؛ القضاء فی فقه الاسلامی، ص ۵۲ - ۵۶؛ تحریر المقال فی علم الرجال، ص ۱۲۹ - ۱۳۹؛ مجله‌ی قضا یا الاسلامیة الجدید فی علمی الدراية و الرجال عند الشهدید الصدر.

این راوی در تهذیب و استبصار نقل نموده است و در مشیخه، درباره‌ی طریق خود به وی نوشته است:

«و ما ذکرته عن ابن ابی عمیر فقد رویته بهذا الاسناد عن ابی القاسم بن قولویه عن ابی القاسم جعفر بن محمد العلوی الموسوی عن عبدالله بن احمد بن نهیک عن ابن ابی عمیر»^۱

مقصود شیخ از بهذا الاسناد؛ ابو عبدالله و حسین بن عبدالله است که در سند قبلی آمده است (و ما ذکرته عن ابی القاسم جعفر بن محمد بن قولویه؛ فقد اخبرنی به الشیخ ابو عبدالله و الحسین بن عبدالله جمیعاً عن جعفر بن محمد بن قولویه)؛ بنابراین، طریق کامل شیخ به ابن ابی عمیر در مشیخه چنین است: عن ابی عبدالله و الحسین بن عبدالله جمیعاً عن ابی القاسم بن قولویه عن ابی القاسم جعفر بن محمد العلوی الموسوی عن عبدالله بن احمد بن نهیک عن ابن ابی عمیر.

بررسی طریق

ابو عبدالله: محمد بن محمد بن نعمان معروف به "شیخ مفید" از مشایخ معروف شیخ طوسی (امامی ثقة)

حسین بن عبدالله: حسین بن عبدالله غضائری از مشایخ دیگر شیخ طوسی (امامی ثقة)

۱۷ ابوالقاسم بن قولویه: جعفر بن محمد بن قولویه؛ صاحب کتاب کامل الزیارات (امامی ثقة)
جعفر بن محمد العلوی الموسوی (مجهول الحال)

عبدالله (عبدالله) بن احمد بن نهیک (الشیخ الصدوق، ثقة)^۲

مرحوم کلباسی معتقد است، این طریق به جهت جعفر بن محمد علوی ضعیف است، چون مدح و ذمی درباره‌ی وی در کتب رجالی نرسیده و از مجهولین به حساب می‌آید.^۳ (فان فی الطریق جعفر بن محمد العلوی و لم يذكر فيه قبح و لا مدح فی کتب القدماء من الرجالیین).^۱

۱. تهذیب الاحکام، ج ۱۰، ص ۷۹. (المشیخة)

۲. رجال نجاشی، ص ۲۳۲، ش ۶۱۵.

۳. آیت الله خویی، جعفر بن محمد بن علوی موسوی را به جهت آن که در اسناد کتاب کامل الزیارات واقع شده؛ توثیق نموده است و در نتیجه حکم به صحت طریق شیخ به ابن ابی عمیر در مشیخه داده است؛ ولی از آنجایی که نظریه‌ی (توثیق تمام راویان اسناد کامل الزیارات) قابل اثبات نیست؛ بلکه نهایت چیزی که بتوان از عبارت ابن قولویه در مقدمه‌ی کتاب

طریق شیخ به ابن ابی عمیر در «الفهرست»

"شیخ طوسی" در کتاب الفهرست ذیل عنوان محمد بن ابی عمیر با عبارت «و کان من اوثق الناس عند الخاصة و العامة و انسکهم نسکا و اورعهم و اعبدهم ... و له مصنّفات کثیرة»، وی را توصیف و بعد از یادآوری تألیفات او، طرق خود به اصول و مصنّفات ابن ابی عمیر را ذکر نموده و می نویسد:

«اخبرنا بجمع کتبه و روایاته جماعة عن محمد بن علی بن الحسین عن ابيه و محمد بن الحسن عن سعد بن عبدالله و الحمیری عن ابراهیم بن هاشم عن محمد بن ابی عمیر. و اخبرنا بها ابن ابی جید عن ابن الولید عن الصّفار عن یعقوب بن یزید و محمد بن الحسین و ایوب بن نوح و ابراهیم بن هاشم و محمد بن عیسی بن عبید عن ابن ابی عمیر»^۲

چنانکه ملاحظه می شود، شیخ طوسی به کتب و روایات ابن ابی عمیر طرق متعددی دارد که با استفاده از قاعده‌ی تحویل در سند، آنها را ذکر نموده است که تفصیل آن به شرح زیر می باشد:

طریق اول: جماعة عن محمد بن علی بن الحسین عن ابيه عن سعد بن عبدالله عن ابراهیم بن هاشم عن ابن ابی عمیر؛

طریق دوم: جماعة عن محمد بن علی بن الحسین عن ابيه عن الحمیری عن ابراهیم بن هاشم عن ابن ابی عمیر؛

طریق سوم: جماعة عن محمد بن علی بن الحسین عن محمد بن الحسن عن سعد بن عبدالله عن ابراهیم بن هاشم عن ابن ابی عمیر؛

طریق چهارم: جماعة عن محمد بن علی بن الحسین عن محمد بن الحسن عن الحمیری عن ابراهیم بن هاشم عن ابن ابی عمیر؛

استفاده نمود، وثاقت مشایخ بلاواسطه وی می باشد. علاوه بر این که آیت الله خویی در اواخر عمر از این نظریه برگشت؛ چنان که بعضی شاگردان و مقررین مباحث فقهی ایشان تصریح نمودند، در نتیجه، جعفر بن محمد بن علوی وضع نامعلومی خواهد داشت و طریق شیخ در مشیخه ضعیف خواهد بود؛ چنان که "علّامه کلباسی" تصریح کرده است.

یادآوری: در نرم افزار درایة النور؛ استظهار وثاقت جعفر بن محمد علوی شده و نوشته است. (امامی ثقة علی الظاهر)

۱. سماء المقال، ج ۱، ص ۱۰۸.

۲. الفهرست، ص ۴۰۵، ش ۶۱۸.

طریق پنجم: ابن ابی جَید عن ابن الولید عن الصَّفَّار عن یعقوب بن یزید عن ابن ابی عمیر؛
 طریق شش: ابن ابی جَید عن ابن الولید عن الصَّفَّار عن محمّد بن الحسین عن ابن ابی عمیر؛
 طریق هفتم: ابن ابی جَید عن ابن الولید عن الصَّفَّار عن ایوب بن نوح عن ابن ابی عمیر؛
 طریق هشتم: ابن ابی جَید عن ابن الولید عن الصَّفَّار عن ابراهیم بن هاشم عن ابن ابی عمیر؛
 طریق نهم: ابن ابی جَید عن ابن الولید عن الصَّفَّار عن محمّد بن عیسی عن ابن ابی عمیر.

بررسی طریق

۱. جماعة

شیخ طوسی در بسیاری از اسناد و طرق به اصول و مصنفات؛ عبارت «عده» یا «جماعة» را به کار برده است.^۱ ممکن است، بعضی تصور کنند که همین امر موجب ضعف طریق می گردد؛ زیرا افرادی که در این «عده» و «جماعة» هستند، مجهول و ناشناخته اند؛ در حالی که این تصور درست نیست؛ زیرا قرآینی وجود دارد، مبنی بر این که مراد شیخ از این عبارت، شیخ مفید و دیگر مشایخ معروف ایشان است، از جمله قراین موارد ذیل است:

در ترجمه ی احمد بن حسن اسفرائینی می نویسد:

«اخبِرنا عده من اصحابنا؛ منهم الشيخ ابو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان المفید

و الحسين بن عبيدالله و احمد بن عبدون و غيرهم.»^۲

و نیز در ترجمه جعفر بن محمد بن قولویه نوشته است:

«اخبِرنا جماعة؛ منهم الشيخ ابو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان المفید و الحسين

بن عبيدالله و احمد بن عبدون و غيرهم.»^۳

افزون بر این که در سند مورد بحث، «جماعة عن محمد بن علی بن الحسین...» مراد شیخ طوسی از «جماعة» افرادی مانند: شیخ مفید، حسین بن عبيدالله غضائری، جعفر بن حسن بن حسکه، محمد بن سلیمان حمرائی (حمدانی) است که در طریق شیخ طوسی به کتب و روایات شیخ صدوق قرار گرفته اند.

۱. رک: الفهرست، ش ۶، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۳۳، ۹۲، ۱۱۷، ۱۴۱ و ...

۲. الفهرست، ص ۶۷، رقم ۸۴.

۳. همان، ص ۱۰۹، رقم ۱۴۱.

شیخ طوسی در ترجمه‌ی محمد بن علی بن الحسین بن بابویه معروف به "شیخ صدوق" بعد از یادآوری آثار علمی وی می‌نویسد: «اخبارنا بجمع کتبه و روایاته جماعة من اصحابنا منهم الشيخ المفید و الحسین بن عبدالله و ابوالحسین جعفر بن الحسن بن حسکه القمی و ابوزکریا محمد بن سلیمان الحمزانی (الحمزانی)»؛^۱ بنابراین، با علم به وجود شخصیتی چون شیخ مفید در میان «جماعة» و وثاقت وی دیگر نیازی به شناخت سایر افراد «جماعة» نیست.

۲. محمد بن علی بن الحسین بن بابویه (معروف به شیخ صدوق).

«كان جليلاً؛ حافظاً للاحادیث؛ بصيراً بالرجال؛ ناقداً للاخبار؛ لم ير في القميين مثله في حفظه و كثرة علمه.»^۲

۳. ابيه (علی بن الحسین بن موسی بن بابویه؛ پدر شیخ صدوق).

«شيخ القميين في عصره و متقدمهم و فقيهم و ثقتهم.»^۳

۴. محمد بن الحسن: (محمد بن الحسن بن احمد بن الوليد).

«شيخ القميين و فقيهم و متقدمهم و وجههم؛ ثقة؛ عين؛ مسكون اليه.»^۴

۵. سعد: (سعد بن عبدالله بن ابي خلف الاشعري القمي)

«جليل القدر؛ واسع الاخبار؛ كثير التصانيف؛ ثقة.»^۵

۶. الحميري: (عبدالله بن جعفر الحميري).

«شيخ القميين و وجههم؛ ثقة.»^۶

۷. ابراهيم بن هاشم: ابراهيم بن هاشم القمي.

«اول من نشر احاديث الكوفيين بقم؛ ثقة.»^۷

۱. الفهرست، ص ۴۴۲، رقم ۷۱۰.

۲. همان، ص ۴۴۴، رقم ۷۱۰.

۳. رجال نجاشی، ص ۲۶۱، ۶۸۴.

۴. الفهرست، ص ۳۸۳، رقم ۱۰۴۲.

۵. همان، ص ۱۷۷، رقم ۴۶۷.

۶. رجال نجاشی، ص ۲۱۹، رقم ۵۷۳.

۷. الفهرست، ص ۲۹۴، رقم ۴۴۰.

۸. رجال نجاشی، ص ۱۶، رقم ۱۸.

۹. معجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۳۱۷، رقم ۳۳۲.

۸. ابن ابی جید: (علی بن احمد بن محمد بن ابی جید)

«من مشایخ النجاشی؛ ثقة.»^۱

۹. ابن الولید: (محمد بن الحسن بن احمد بن الولید) وصف او در شماره (۴) گذشت.

۱۰. الصفار: (محمد بن حسن بن فروخ صفار).

«كان وجهها في اصحابنا القميين؛ ثقة؛ عظيم القدر؛ راجحاً؛ قليل السقط في الرواية.»^۲

۱۱. يعقوب بن يزيد

«روى عن ابی جعفر الثاني عليه السلام و كان ثقة؛ صدوقاً.»^۳

۱۲. محمد بن الحسين: (محمد بن الحسين بن ابی الخطاب).

«جليل من اصحابنا؛ عظيم القدر؛ كثير الرواية؛ ثقة؛ عين؛ حسن التصانيف؛ مسكون

الى روايته.»^۴

۱۳. ايوب بن نوح

«كان وكيلا لابي الحسن و ابی محمد عليهما السلام؛ عظيم المنزلة عندهما؛ مامونا و كان

شديد الورع كثير العبادة ثقة في رواياته.»^۵

۱۴. محمد بن عيسى بن عبيد

«جليل في اصحابنا؛ ثقة؛ عين؛ كثير الرواية؛ حسن التصانيف.»^۶

۲۱

بنابراین، تمام کسانی که در طریق شیخ طوسی به ابن ابی عمیر واقع شدند، افرادی ثقه و جلیل القدر هستند، در نتیجه طرق شیخ طوسی به ابن ابی عمیر در کتاب *النهرست* صحیح است. با استفاده از قاعده‌ی تعویض سند می‌توانیم به تصحیح اسناد روایاتی را که شیخ طوسی به واسطه‌ی آن‌ها از ابن ابی عمیر در دو کتاب *تهذیب الاحکام* و *الاستبصار* نقل نموده است، پردازیم.

۱. همان، ج ۱، ص ۳۵۳، رقم ۷۸۹۸.

۲. رجال نجاشی، ص ۳۵۴، رقم ۹۴۸.

۳. همان، ص ۴۵۰، رقم ۱۲۱۵.

۴. همان، ص ۳۳۴، رقم ۸۹۷.

۵. همان، ص ۱۰۲، رقم ۲۵۴.

۶. همان، ص ۳۳۳، رقم ۸۹۶.

ب) طریق شیخ طوسی به محمد بن علی بن محبوب

شیخ در تهذیب و استبصار با سند خود روایاتی را از محمد بن علی بن محبوب نقل نموده است، حدود ۱۱۷۵ مورد و در المشیخه درباره‌ی طریق خود به محمد بن علی بن محبوب می‌نویسد:

«و ما ذکرته فی هذا الكتاب عن محمد بن علی بن محبوب؛ فقد اخبرنی به الحسين بن عبيدالله عن احمد بن محمد بن يحيى العطار عن ابيه محمد بن يحيى عن محمد بن علی بن محبوب»^۱

بررسی طریق

الحسين بن عبيدالله: (ابوعبدالله؛ حسين بن عبيدالله بن ابراهيم غضائری) آیت‌الله خویی می‌نویسد:

«لا ينبغي التردد في وثاقة الرجل لا من جهة توثيق ابن طاووس و بعض من تأخر عنه اياه و لا من جهة انه كثير الرواية او انه شيخ الاجازة فانه لا عبرة بشيء من ذلك على ما عرفت بل من جهة انه شيخ النجاشی و جميع مشايخه ثقات»^۲

احمد بن محمد بن يحيى العطار: شیخ طوسی در کتاب الرجال در باب من لم یرو عنهم عليه السلام؛ وی را عنوان نموده و می‌نویسد:

«روى عنه؛ التلعكبرى و اخبرنا عنه الحسين بن عبيدالله و ابوالحسين بن ابی جید القمی و سمع منه سنة ۳۵۶ و له منه اجازة»^۳

از آنجایی که توثیق صریح از قدما درباره‌ی احمد بن محمد بن يحيى نرسیده است، شاهد دیدگاه‌های متفاوتی نسبت به وی از جانب دانشمندان هستیم. بعضی‌ها اعتقاد به وثاقت ایشان پیدا کرده و به روایات او عمل کردند و بعضی‌ها به مجهول بودن او تصریح نموده و روایات او را تضعیف کردند.

آیت‌الله خویی در ترجمه‌ی احمد بن محمد بن يحيى می‌نویسد:

«و كيف كان فقد اختلف في حال الرجل؛ فمنهم من اعتمد عليه و لعله الاشهر».

۱. تهذیب الاحکام، ج ۱۰، ص ۷۲ (المشیخه).

۲. معجم رجال الحدیث، ج ۶، ص ۲۰، رقم ۳۴۸۱.

۳. رجال طوسی، ص ۴۱۰، رقم ۵۹۵۵.

سپس ادله‌ی چهارگانه‌ای را بر وثاقت احمد بن محمد بن یحیی اقامه می‌کند و همه‌ی آنها را تضعیف و رد می‌نماید و در پایان می‌نویسد:

«فالمحصل مما ذكرناه؛ ان الرجل مجهول؛ كما صرح به جمع منهم صاحب المدارك.»^۱

ابیه (محمد بن یحیی؛ ابوجعفر العطار القمی)

نجاشی درباره‌ی او می‌نویسد:

«شیخ اصحابنا فی زمانه ثقة عین کثیر الحدیث.»^۲

بنابراین، طریق شیخ طوسی به محمد بن علی بن محبوب در مشیخه به جهت آن‌که (احمد بن محمد بن یحیی) در آن قرار گرفته ضعیف است؛ چنان‌که آیت‌الله خویی به آن تصریح نموده است؛^۳ ولی طریق شیخ طوسی به محمد بن علی بن محبوب در الفهرست صحیح است. شیخ در الفهرست ذیل عنوان: محمد بن علی بن محبوب الاشعری القمی می‌نویسد:

«له کتب و روایات... . اخبرنا بجمع کتبه و روایاته:

الحسین عبیدالله و ابن ابی جید عن احمد بن محمد بن یحیی عن ابیه عن محمد بن

علی بن محبوب. و اخبرنا جماعه عن ابی المفضل عن ابن بطه عن محمد بن علی بن

محبوب. و اخبرنا جماعه عن محمد بن علی بن الحسین عن ابیه و محمد بن الحسن

عن احمد بن ادريس عن محمد بن علی بن محبوب.»^۴

بررسی طریق

چنان‌که ملاحظه می‌شود، شیخ طوسی به کتب و روایات محمد بن علی بن محبوب پنج طریق ذکر نموده است.

طریق اول: الحسین بن عبیدالله عن احمد بن محمد بن یحیی عن ابیه عن محمد بن علی بن

محبوب.

۱. معجم رجال الحدیث، ج ۲، ص ۳۲۸ - ۳۳۰.

۲. رجال نجاشی، ص ۳۵۳، رقم ۹۴۶.

۳. معجم رجال الحدیث، ج ۱۷، ص ۸ (و الطریق - ای طریق الصدوق الی محمد بن علی بن محبوب - کطریق الشیخ الیه صحیح فی الفهرست دون المشیخة).

۴. الفهرست، ص ۴۱۱، رقم ۶۲۴.

الحسین بن عبیدالله: حسین بن عبیدالله غضائری است و توثیق دارد. (چنان‌که گذشت).
احمد بن محمد بن یحیی: مختلف فیه است و جمعی از جمله آیت‌الله خویی وی را
مجهول‌الحال دانستند. (چنان‌که گذشت)

ایه: محمد بن یحیی العطار القمی و توثیق دارد. (چنان‌که گذشت).

این طریق، به جهت (احمد بن محمد بن یحیی) ضعیف است.

طریق دوم: ابن ابی جید عن احمد بن محمد بن یحیی عن ایبه عن محمد بن علی بن محبوب.
مراد از ابن ابی جید؛ ابوالحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جید القمی از مشایخ نجاشی
است و توثیق دارد.^۱

این طریق نیز به جهت احمد بن محمد بن یحیی ضعیف است.

طریق سوم: جماعه عن ابی المفضل عن ابن بطه عن محمد بن علی بن محبوب.
جماعه: (شرح آن گذشت).

ابوالفضل: (محمد بن عبدالله بن محمد بن عبیدالله؛ ابوالفضل الشیبانی)
نجاشی درباره‌ی او نوشته است:

«کان سافر فی طلب الحدیث عمره و کان فی اوّل امره ثبتاً ثمّ خلط و رایت جل

اصحابنا یغمزونه و یضعفونه.»^۲

شیخ طوسی نوشته است:

«کثیر الروایة؛ حسن الحفظ غیر انه ضعفه جماعه من اصحابنا.»^۳

ابن بطه: (محمد بن جعفر بن احمد بن بطه؛ المودب؛ ابوجعفر القمی)
نجاشی در معرفی وی نوشته است:

«کان کبیر المنزلة بقم؛ کثیر الادب و الفضل و العلم یتساهل فی الحدیث و یعلق

الاسانید بالاجازات و فی فهرست ما رواه غلط کثیر.»

و قال ابن الولید:

«کان محمد بن جعفر بن بطه ضعیفاً مخلطاً فیما یسنده.»^۱

۱. رک: معجم رجال الحدیث، ج ۲۲، ص ۹۵، رقم ۱۴۹۷۱ و ج ۱۱، ص ۲۵۳، رقم ۷۸۹۹.

۲. رجال نجاشی، ص ۳۹۶، رقم ۱۰۵۹.

۳. الفهرست، ص ۴۰۱، رقم ۶۱۱.

آیت الله خویی می نویسد:

«و كيف كان فالرجل ضعيف لايعتمد على روايته؛ فان التساهل في الحديث على ما ذكره النجاشي و ضعفه و تخليطه فيما يسنده على ما ذكره ابن الوليد يمنعان عن الاعتماد على قوله و لاينافي ذلك كثرة ادبه و فضله و علمه و كبر منزلته فان ذلك امر و الوثاقه في الحديث امر اخر.»^۲

این طریق نیز ضعیف است.

طریق چهارم: جماعة عن محمد بن علي بن الحسين عن ابيه عن احمد بن ادريس عن محمد بن علي بن محبوب.

جماعة: (شرح آن گذشت.)

محمد بن علي بن الحسين: (شرح آن گذشت.)

ابيه: (شرح آن گذشت.)

احمد بن ادريس: (ابوعلي؛ احمد بن ادريس اشعري قمی)

نجاشي درباره ی او نوشته است:

«كان ثقة؛ فقيها في اصحابنا؛ كثير الحديث؛ صحيح الرواية.»^۳

این طریق نیز صحیح است.

طریق پنجم: جماعة عن محمد بن الحسن بن احمد بن ادريس عن محمد بن علي بن محبوب.

جماعة: (گذشت)

محمد بن الحسن: (محمد بن الحسن بن احمد بن الوليد؛ معروف به ابن وليد)

استاد معروف شيخ صدوق و دارای توثيق (چنان که گذشت)

احمد بن ادريس: (گذشت)

طریق پنجم نیز صحیح است.

۱. رجال نجاشی، ص ۳۷۳، رقم ۱۰۱۹.

۲. معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۱۵۶ و ۱۵۷، رقم ۱۰۳۶۹.

۳. رجال نجاشی، ص ۹۲، رقم ۲۲۸.

نتیجه: شیخ طوسی به همهی کتب و روایات محمد بن علی بن محبوب دسترسی داشته و روایات فراوانی از وی در کتاب *تهذیب و استبصار* نقل نموده است و طریق خود را در مشیخه و فهرست بیان کرده که با بررسی‌های انجام شده مشخص گردید که طریق شیخ به محمد بن علی بن محبوب در مشیخه ضعیف است؛ ولی در *الفهرست* پنج طریق دارد که سه طریق آن ضعیف و دو طریق دیگر صحیح می‌باشد.

با استفاده از قاعده (تعویض سند) می‌توانیم به تصحیح صدها روایاتی که شیخ در *تهذیب و استبصار* از محمد بن علی بن محبوب نقل نموده بردازیم و این یکی از فواید مهم آشنایی با طریق شیخ در *الفهرست* است.

۲. در مواردی شیخ طوسی، احادیثی را از صاحب اصل و صاحب کتاب نقل کرده و اوایل اسناد را جهت اختصار حذف نموده است؛ ولیکن در مشیخه، طریق خود را به آن روایان ذکر نکرده است، در نتیجه حدیث از جهت سند مرسل و ضعیف می‌باشد؛ ولی با مراجعه به *الفهرست* می‌توانیم در جریان طریق شیخ قرار بگیریم و به تصحیح اسناد این دسته از روایات بردازیم و واسطه‌های در نقل را شناسایی و آن‌ها را از ارسال خارج کنیم. از جمله این موارد، احادیثی است که از دو راوی معروف، حریر بن عبدالله سجستانی و اسحاق بن عمار نقل کرده است.

روایات حریر

۲۶

حریر بن عبدالله سجستانی از اصحاب امام صادق علیه السلام است، نام این راوی در حدود ۱۱۳۰ مرتبه در اسناد روایات *تهذیب و استبصار* تکرار شده و شیخ طوسی روایات فراوانی را از وی در این دو کتاب نقل کرده است؛ ولیکن طریق شیخ به این راوی در مشیخه ذکر نشده است، در نتیجه این روایات از جهت سند، مرسل و ضعیف محسوب می‌گردد؛ ولی وقتی به فهرست شیخ مراجعه می‌کنیم، می‌بینیم طریق خود را به اصول و کتب حریر ذکر نموده است. در کتاب *فهرست* ذیل عنوان «حریر بن عبدالله السجستانی» آمده است:

«ثقة؛ له كتب منها كتاب الصلاة؛ كتاب الزكاة؛ كتاب الصيام؛ النوادر تعدد كلها من

الاصول اخيرنا برواياته:

الشيخ ابو عبدالله؛ محمد بن محمد بن النعمان (امامی ثقة) عن جعفر بن محمد بن

قولويه (امامی ثقة) عن ابي القاسم؛ جعفر بن محمد العلوي الموسوي (مختلف فيه)

عن ابن نهیک (عبدالله بن احمد بن نهیک؛ امامی ثقة) عن ابن ابی عمیر (امامی ثقة)
 عن حماد (حماد بن عیسی؛ امامی ثقة) عن حریر
 و اخبرنا عدة من اصحابنا عن محمد بن علی بن الحسین (امام ثقة) عن ابيه (امامی
 ثقة)

عن سعد بن عبدالله (امامی ثقة)

و عبدالله بن جعفر (امامی ثقة)

و محمد بن یحیی (امامی ثقة)

و احمد بن ادريس (امامی ثقة)

و علی بن موسی بن جعفر (امامی ثقة) کلهم

عن احمد بن محمد (احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی؛ امامی ثقة)

عن الحسين بن سعيد (امامی ثقة)

و علی بن حدید (ضعیف عند الشیخ)

و عبدالرحمن بن ابی نجران (امامی ثقة)

عن حماد بن عیسی الجهنی (امامی ثقة) عن حریر

و اخبرنا الحسين بن عبدالله (امامی ثقة) عن ابی محمد الحسن بن حمزه العلوی

(امامی ثقة) عن علی بن ابراهیم (امامی ثقة) عن ابيه (امامی ممدوح بنابر قول

مشهور و امامی ثقة از دیدگاه آیت الله خویی)

عن ابی محمد؛ الحسن بن حمزه العلوی (امامی ثقة)

عن علی بن ابراهیم (امامی ثقة) عن حماد (امامی ثقة) عن حریر.»^۱

چنان که ملاحظه گردید، شیخ طوسی به روایات حریر دارای اسناد و طرق متعددی در
 الفهرست می باشد که همه ی آنها (غیر از طریقی که علی بن حدید یا جعفر بن محمد علوی
 در آن واقع شده است) صحیح و معتبر است.

آیت الله خویی بعد از یادآوری طریق "شیخ صدوق" و "شیخ طوسی" به "حریر" می نویسد:

۱. الفهرست، ص ۱۶۳، ش ۲۴۹.

و طریقه - یعنی، طریق الصدوق - کطریق الشیخ الیه صحیح و لم یذکر الشیخ طریقه الیه فی المشیخة؛ ولکن الارذیبلی (محمد بن علی اردبیلی، صاحب کتاب جامع الرواة) سها فذکر ان طریق الشیخ الی حریر صحیح فی المشیخة و الفهرست.^۱ بنابراین، عدم ذکر طریق شیخ در مشیخه، آسیبی به اعتبار روایات حریر در تهذیب و استبصار وارد نمی‌کند؛ بلکه با استفاده از قاعده‌ی تعویض سند می‌توانیم اعتبار روایات حریر را اثبات نماییم.

روایات اسحاق بن عمار

اسحاق بن عمار از اجلای اصحاب امام صادق علیه السلام و از راویان معروف به حساب می‌آید. نجاشی درباره‌ی او نوشته است:

«شیخ من اصحابنا؛ ثقة و اخوته... و هو من بیت کبیر من الشیعة.»

نام این راوی (۴۱۸) مرتبه در اسناد روایات تهذیب و (۱۷۸) مرتبه در اسناد روایات استبصار و در مجموع (۵۹۶) مرتبه در اسناد این دو کتاب تکرار شده است. شیخ طوسی طریق خود به روایات اسحاق بن عمار را در مشیخه ذکر نکرده است؛ ولی در فهرست آورده است:

«له اصل: اخبرنا به الشیخ ابو عبدالله (شیخ مفید؛ امامی ثقة) الحسین بن عبیدالله (غضائری، امامی ثقة) عن ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه (شیخ صدوق، امامی ثقة) عن محمد بن الحسن بن الولید (امامی ثقة) عن محمد بن الحسن الصفار (امامی ثقة) عن محمد بن الحسین بن ابی الخطاب (امامی ثقة) عن ابن ابی عمیر (امامی ثقة) عن اسحاق بن عمار.»

طریق شیخ به اصل اسحاق بن عمار در *الفهرست صحیح* است. آیت‌الله خویی می‌نویسد:

«و کیف کان فطریق الشیخ الیه (اسحاق بن عمار) صحیح و لقد سها الارذیبلی رحمته»

حیث قال: صحیح فی المشیخة و الفهرست؛ اذ لیس له ذکر فی المشیخة.^۲

در نتیجه با مراجعه به طریق شیخ در *الفهرست* به تصحیح روایات اسحاق بن عمار در *تهذیب* و *استبصار* می‌پردازیم و عدم ذکر طریق شیخ در مشیخه ضروری به روایات اسحاق در

۱. معجم رجال الحدیث، ج ۴، ص ۲۵۳.

۲. معجم رجال الحدیث، ج ۳، ص ۶۳، ش ۱۱۵۹.

این دو کتاب نمی‌زند. در پایان یادآوری این نکته ضروری است که طریق شیخ طوسی به روایات و کتب راویان در فهرست سه‌گونه است:

الف) در بعض موارد به همهی روایات و کتب راوی طریق دارد. مانند:

احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی (اخبرنا بجمیع کتبه و روایاته)^۱

احمد بن محمد بن سعید معروف به ابن عقده (اخبرنا بجمیع روایاته و کتبه)^۲

ابرهیم بن اسحاق ابواسحاق نهاوندی (اخبرنا بکتبه و روایاته)^۳

احمد بن علی بن محمد علوی عقیقی (اخبرنا بکتبه و سائر روایاته)^۴

ب) در مواردی به همهی روایات راوی طریق دارد، مانند:

ابوالعباس احمد بن محمد بن نوح معروف به ابن نوح سیرافی (بجمیع روایاته)^۵

اسماعیل بن ابی‌زیاد سکونی (اخبرنا بروایاته)^۶

حسن بن حمزه علوی (اخبرنا بروایاته)^۷

حریز بن عبدالله سجستانی (اخبرنا بروایاته)^۸

ج) و در مواردی به همهی کتب راوی طریق دارد، مانند:

اسماعیل بن محمد بن اسماعیل مخزومی (اخبرنا بکتبه)^۹

احمد بن محمد بن عمار کوفی (اخبرنا بکتبه)^{۱۰}

عیسی بن مهران (اخبرنا بکتبه)^{۱۱}

۱. الفهرست، ص ۶۱، ش ۷۵.

۲. همان، ص ۶۹، ش ۸۶.

۳. همان، ص ۱۶، ش ۹.

۴. همان، ص ۵۹، ش ۷۳.

۵. همان، ص ۸۷، ش ۱۱۷.

۶. همان، ص ۳۳، ش ۳۸.

۷. همان، ص ۱۳۵، ش ۱۹۵.

۸. همان، ص ۱۶۲، ش ۲۴۹.

۹. همان، ص ۳۰، ش ۳۵.

۱۰. همان، ص ۷۱، ش ۸۸.

۱۱. همان، ص ۳۳۲، ش ۵۲۰.

در صورتی که شیخ به همه‌ی کتب و روایات راوی و یا به همه‌ی روایات راوی طریق داشته باشد و طریق هم صحیح باشد، با استفاده از تعویض سند به تصحیح روایات تهنید و استبصار که اسناد و طرق آن‌ها ضعیف است و یا طریقی برای آن‌ها در مشیخه ذکر نشده می‌پردازیم؛ ولی اگر شیخ تنها به کتب راوی طریق داشته باشد و طریق هم صحیح باشد، در صورتی می‌توانیم از آن در تصحیح روایات تهنید و استبصار استفاده کنیم که احراز کنیم، این روایات از همان کتاب نقل شده و یا احراز کنیم که راوی روایات دیگری در غیر این کتاب ندارد؛ بنابراین، باید فرق بگذاریم بین تعبیر (اخبرنا بجمیع روایاته و کتبه؛ اخبرنا بجمیع روایاته) با تعبیر (اخبرنا بکتبه).

یکی از محققان با تتبع در الفهرست، مشیخه‌ی استبصار و اجازات بیش از دویست نفر را شناسایی نموده که شیخ طوسی به همه‌ی کتب و روایات آن‌ها طریق دارد.^۱

نتیجه‌گیری

از شیوه‌های ارزش‌گذاری حدیث و پی‌بردن به صحت صدور آن از معصوم علیه‌السلام، ارزیابی علمی اسناد و طرق است، بر این اساس، نویسندگان کتب اربعه حدیثی شیعه، روش نقل حدیث با سند را در پیش گرفتند و در این میان شیخ طوسی جهت اختصار به حذف اوایل اسناد اقدام کرده و احادیث را به صورت معلق نقل نموده است؛ ولکن جهت دفع توهم ارسال، واسطه‌های محذوف را در آخر کتاب تحت عنوان «المشیخه» آورده است که از آن به «طریق» تعبیر می‌شود.

طریق شیخ طوسی در مشیخه کامل نیست؛ بلکه دارای دو نقص اساسی است که موجب ضعف سند حدیث می‌گردد. یکی عدم ذکر طریق و دیگری ضعف طریق. برای جبران این نقیصه می‌توان از روش‌های گوناگونی استفاده کرد که یکی از آن‌ها مراجعه به طرق و اسناد شیخ طوسی در الفهرست و تعویض اسناد صحیح به جای اسناد ضعیف است.

۱. اصول علم الرجال، ج ۱، ص ۱۶۲ - ۱۷۵.

منابع

- اصول علم الرجال، مسلم داوری، چاپ اول، قم، مؤسسه المحبین، ۱۴۲۶ق.
- الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، چاپ سوم، تهران، دارالمکتبة الاسلامیة، ۱۳۹۰ق.
- الخلاصة (رجال علامه حلی)، حسن بن یوسف بن مطهر حلی، قم، دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
- الفوائد الرجالیة (رجال السید بحر العلوم)، سید محمد مهدی بحر العلوم، تهران، مکتبة الصادق، ۱۳۶۳ش.
- الفهرست، ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، نجف، المکتبة و المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۰ق.
- بازسناسی منابع اصلی رجال شیعه، محمد کاظم رحمان ستایش و محمد رضا جدیدی نژاد، چاپ اول، قم، مؤسسه علمی فرهنگي دار الحديث، ۱۳۸۴ش.
- دانش رجال، ابوطالب علی نژاد، چاپ اول، ج ۱، قم، نشر، ۱۳۸۷ش.
- رجال نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن العباس نجاشی، چاپ ششم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ق.
- سماء المقال، ابوالهدی کلباسی، قم، مؤسسه ولی العصر 4 للدراسات الاسلامیة، ۱۴۱۹ق.
- کلیات فی علم الرجال، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
- معجم رجال الحديث، سید ابوالقاسم موسوی خویی، چاپ سوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ق.